

Represión política e castigo do profesorado republicano na provincia de Lugo. As consecuencias do 36

Political Repression and Punishment of Republican Schoolteachers in the province of Lugo: The Consequences of 1936

Antón COSTA RICO
Uxía BOLAÑO AMIGO
Universidade de Santiago de Compostela
De Nova Escola Galega

Os nenos e as nenas medramos coa lousa do silencio, que era o medo dos nosos pais, a súa maneira de protexernos [...], en certa maneira borrándonos a memoria, que foi a estratexia consciente do réxime vencedor .

(VICTOR F. FREIXANES, «Vento nas velas»,
La Voz de Galicia, 4.2.2018, p. 15)

RESUMO: No contexto dun marco social tan intensamente rural como era o da provincia de Lugo cando alborecía o século XX tamén a realidade escolar era apagada, mais paulatinamente contra o final dos anos vinte tamén nela se puideron apreciar fermentos e dinámicas de renovación pedagóxica, intensificadas no tempo da II República. O golpe militar franquista troncou, mesmo con vidas, aquel proceso, do que recuperamos aquí fragmentos significativos da súa memoria

PALABRAS CHAVE: Maxisterio lucense, II República, represión política franquista, experiencias pedagóxicas.

ABSTRACT: In the context of a social frame as intensely rural as was the province of Lugo in the early twentieth century, the situation of education was dim. However, little by little by the end of 1920s there were signs of progress in pedagogical renewal, which gained momentum during the period of the Second Republic. The Pro-Franco military coup truncated that process and with a toll in human lives. Here we have recovered fragments from this memory.

KEY-WORDS: School teaching in Lugo – Second Republic – Francoist political repression – Pedagogical experience.

Cando o ensino espertaba

No contexto dun marco social tan intensamente rural como era o da provincia de Lugo cando alborecía o século XX tamén a realidade escolar era máis ben apagada. O panorama escolar que delinean distintos informantes, ás veces dun modo tan impresionista como o consegue facer Luís Bello Trompeta, que dedica a maior parte das súas crónicas galegas en *El Sol* á provincia de Lugo¹, onde contou cos precisos apoios humanos para se desprazar pola xeografía provincial, non deixan lugar a dúbidas, pois trazan unhas imaxes que sen maior dificultade parecen enlazar cos destacados gravados que pouco tempo antes publicara *La Ilustración Gallega y Asturiana* (1879-1881), baixo a dirección de Manuel Murguía.

É habitual a modestia das escolas instaladas en casas da veciñanza, sen servizos hixiénicos, sen cantina, cando a escola non está instalada nalgunha vetusta construción de anteriores usos relixiosos, como é visible no caso das escolas graduadas situadas no convento de San Domingos en Lugo ou no dos franciscanos en Viveiro, pois son poucos os casos que escapan destas imaxes. Entre os que si o fan están practicamente só as escolas e grupos escolares que os emigrantes galegos en América están poñendo en acción desde os anos dez sobre todo na Mariña de Lugo, en toda ela, e na Terra Chá, ademais doutras varias dispersas aquí e aló². Son estas tamén as que con frecuencia gozan dun mellor mobiliario e recursos.

Unha similar valoración é a que se desprende do documento³ de memoria biográfica do mestre catalán Josep Donjó Callol, que iniciou a súa profesión no comezo da II República, e que logo de varios destinos como interino na súa provincia obtivo a súa primeira praza en propiedade na aldea de Vilalpape (Bóveda, Lugo, Terras de Monforte)⁴:

A escola de Vilalpape era de nova creación, o que está lonxe de significar de nova construción. Respondía ao afán manifestado pola República acabada de instaurar, de minguar e borrar o cancro do analfabetismo. En consecuencia, botouse man do que se puido, e o que se atopou foi un local malamente entarimado, xa que polas súas fírgoas se ollaba destinado a corte de vacas, evacuadas para cubrir as formalidades. O tal edificio, xunto coa casa do mestre anexa, de parecidas condicións, eran propiedade do principal da localidade, o señor Casas, quen, polo feito de ser o principal, era ao mesmo tempo un pobriño cacique local. [...] Nun local apto para 30 escolares metíanse ata 50

¹ Luís Bello Trompeta, *Viaje por las escuelas de Galicia* (Vigo: Nigratreá, 2010). Edición e estudo de Antón Costa Rico. Dedicáanse nesta edición as pp. 79 a 135 ás viaxes de Bello polas escolas da provincia de Lugo.

² Asunto sobre o que afortunadamente dispomos hoxe dunha considerable información e diversas publicacións físicas e dixitais (<http://mapas.consellodacultura.gal/escolas/>), que non será preciso anotar aquí.

³ En tanto que nesta contribución van aparecer diversos textos memoriais debemos indicar que os traducimos case sempre á lingua galega a partir da súa versión orixinal en castelán.

⁴ Salomó Marqués, “Un mestre catalán nunha aldea galega” (*Revista Galega de Educación*, 1993, n.º 18), pp. 60-64. Fixemos tradución á lingua galega do texto adxunto. O mestre en outubro de 1934 regresa a Cataluña. Neste seu documento de 131 páxinas mecanografadas, que examinou o profesor e investigador de historia da educación catalá Salomó Marqués, o mestre Donjó Callol indicará, en relación coa represión e morte do profesorado en Galicia por causa do 36, o seguinte: “Pobres compañeiros meus de infortunio, encargados de romper a ignorancia do pobo, e que non puidestes acollervos coma min a un concurso de traslados; recompensóusevos coa perda da vida a vosa vocación de Mestres!!”

e ata 60 rapaces e rapazas, pois a escola era mixta. Este sistema de educación foi un dos progresos logrados pola República [...] Os nenos e as nenas que viñan, non obstante sendo algúns deles adolescentes, principiaban a escola por primeira vez. Non tiñan idea de disciplina escolar, nin posuían ningunha tradición educativa, polo que eran bastante ruidosos e barulleiros e dobrábanse dificultosamente á orde. Porén, todos eses inconvenientes quedaban compensados por un deveso, un afán visible, mellor aínda, por un instinto de aprender, de desprenderse do peso da ignorancia que os coutaba. Mérito da República en formación; honra e gloria súa foi saber interpretar o fondo daqueles corazóns infantís, orfos de saber; inxectar naqueles nenos fillos da terra, o desexo de liberarse da súa rusticidade. O mesmo acontecía durante as clases nocturnas da invernia, nas que se presentaban homes e mulleres, rozando xa os lindeiros da vellez. Non obstante, as dificultades de desprazamento desde os casaríos illados á escola, nas noites frías e durante os días pequeniños, o local escolar enchíase de voces, moitas das que aprendían coitadamente a deletrear por primeira vez, a trazar primitivos garabatos.

Se da materialidade pasamos ao factor humano parecería que as esixencias pedagóxicas para o exercicio da docencia primaria non eran altas nin se apreciaría grande entusiasmo no oficio. A mesma modestia das orixes culturais de quen, home ou muller, exercía o ensino primario trasladábase polo común ao exercicio docente. Á parte, en todo caso, quedaban algúns destacados profesores do instituto provincial, como o profesor e historiador Antonio Prado ten sinalado⁵; algúns outros clérigos nos seminarios de Lugo⁶ e de Mondoñedo⁷ e aínda algúns profesores máis nos poucos colexios privados existentes en vilas como Monforte de Lemos, Viveiro, Ribadeo ou Sarria⁸.

Con todo, desde a modestia imperante, había cousas que estaban a cambiar segundo corrían os anos vinte, ademais do declarado incremento na creación de escolas públicas, aínda deficientemente instaladas, coa correspondente dotación de profesorado. O propio Luís Bello recolle algúns dos nomes⁹ que parecen mostrar un novo espírito profesional: Hortensia Friol e Friol Novoa en Monforte, Lola Viñas en Rábade, López Piñal en Begonte, Evaristo de

⁵ Antonio Prado Gómez, *O Instituto Provincial de Lugo. 1842-1975*. (Lugo: Servizo de Publicacións da Deputación de Lugo, 2013).

⁶ Gonzalo Fraga Vázquez, *El seminario diocesano de Lugo* (Lugo: Fundación Caixa Galicia, 1989).

⁷ Antonio López Díaz, Requeixo, A., e Villares, R. (eds.), *Seminario de Mondoñedo, 1565-2013. Centro de formación e de promoción cultural*. (Mondoñedo: Sucs. de Mancebo, 2015).

⁸ En parte non menor atendidos mediante a intervención de eclesiásticos en colaboración con algúns profesores laicos. A forza sociolóxica e moral da Igrexa católica era poderosa, como levan apuntado os varios traballos de referencia. Vid. Francisco Carballo e Alfonso Magariños, *La Iglesia en la Galicia contemporánea. Análisis histórico y teológico del período 1931-1936* (Madrid: Akal, 1978); José Ramón Rodríguez Lago, *La Iglesia Católica en Galicia (1910-1936) Entre la revolución de Portugal y la cruzada de España* (Santiago de Compostela: Andavira, 2012).

⁹ Luís Bello Trompeta, *Viaje*, 81, 102, 103, 121, 129.

Cuena en San Xoan de Alba¹⁰, José Galera¹¹ e Felipe Carnicer en Viveiro¹², Salgado Toimil en Foz¹³... E así o aprecia igualmente outro observador recoñecido, Manuel Amor Meilán, cando en 1936 (?) escribe no seu informe sobre a provincia de Lugo para a *Geografía General del Reino de Galicia*¹⁴: «[a pesar del estado modesto] una nueva generación de maestros, un excelente plantel de jóvenes profesores se va formando que, seguramente, ha de producir generaciones perfectamente aptas y por completo dignificadas».

En efecto, o ensino e os docentes estaban a espertar ás portas do tempo republicano. O ambiente apenas tiña que ver co dinamismo social, político e cultural que se percibía daquela nas grandes cidades, nin aínda coas inxerencias perceptibles na Coruña ou en Vigo; *éppur si muove* dentro das murallas: os inspectores Luís Soto Menor¹⁵ e Peso Sevillano procuraban mover as augas da modernización escolar e pedagóxica, como se viu no

¹⁰ Evaristo de Cuena sorprendeu como excepcional mestre a Luís Bello na visita á súa escola. Tivo ocasión de participar en cursos da Universidade Internacional de Verán en Santander, escribiu varias colaboracións na *Revista de Pedagogía* e foi profesor no Grupo Escolar Cervantes de Madrid, baixo a dirección de Ángel Llorca, antes de volver a Galicia como inspector de educación na provincia da Coruña desde 1935, ata que foi apartado do ensino en 1936. Só moitos anos máis tarde volvería ao exercicio da inspección educativa.

¹¹ José Galera Moreno, de orixe zamorana, foi igualmente un destacado mestre en Viveiro. Promoveu en 1929, conxuntamente con Carnicer, a "Biblioteca Popular Circulante" do distrito de Viveiro, amparada pola Asociación do Maxisterio do Partido Xudicial, que incorporaba na súa selección de libros de pedagogía, todo o que significaba daquela a modernidade pedagóxica e didáctica e a Escola Nova. Desde 1934 foi inspector na mesma provincia de Lugo. Masón, foi depurado con cadea en Lugo e desterro. Só en 1966 se puido reincorporar como inspector na provincia de Zamora. Os emolumentos económicos que a modo de atrasos lle aboaron daquela destinounos a unha estatua pública instalada desde 1972 na cidade de Zamora; a figura dun mestre e dun neno, que ten un libro aberto no que pode lerse: «Al magisterio, héroe anónimo, con admiración y cariño. José Galera». *Vid.* Juan González Ruíz, "Para honra y memoria: los monumentos a los maestros como fuente histórica de reconocimiento social de la labor docente", en *Arte y oficio de enseñar. Dos siglos de perspectiva histórica*, ed. Pablo Celada Perandones (Universidad de Valladolid: CEINCE, 2011, T. II, p. 688.

¹² O mestre aragonés Felipe Carnicer sorprendeu a Luís Bello, cando o visitou na súa escola de Viveiro, cun xardín e unha biblioteca. Carnicer, que foi un membro moi activo da Asociación de Mestres do P. Xudicial, pasará en 1930 a ser o destacado mestre da escola do pósto marítimo de Cangas do Morrazo, escola que desde 1933 será a primeira escola de pesca de Galicia.

¹³ O mestre Salgado Toimil, case poderíamos dicir "o mestre de Foz", foi unha figura destacada sobre todo ao longo dos anos vinte. Era, fundamentalmente, un rexeneracionista cultivado, unha presenza frecuente nas varias inauguracións de escolas dos «americanos», un defensor dos intereses profesionais e corporativos do maxisterio, con algunha formación erudita como deixou entrever no seu valioso estudo sobre a catedral de San Martiño de Mondoñedo e nalgúns outras publicacións breves. En 1936, incorporárase á Falanxe, pero morrería pronto e probablemente pesaroso disto.

¹⁴ Francisco Carreras y Candi, *Geografía General del Reino de Galicia* (Barcelona: Casa Editorial Alberto Martín, 1936). T. IV, Provincia de Lugo, p. 86.

¹⁵ Nado en San Cibrao das Viñas (Ourense), chegou a Lugo como inspector en 1916.

Congreso Pedagóxico de Lugo de 1923 e no posterior de 1933¹⁶, mentres outro inspector, o balear Joan Comas, con praza en Lugo, pero en estadia de estudo e de formación no Institut de Pédagogie de Xenebra, cabo de Piaget e outros, enviaba breves pero interesantes artigos¹⁷ para a súa publicación na revista *Vida escolar*¹⁸ que o mestre Andrés Legaspi tiña o valor de editar semanalmente desde 1927; desde a Escola de Maxisterio (a coñecida como Escola Normal), a profesora Regina Lago, dona de Joan Comas, destacaba pola súa competente información pedagóxica, da que se beneficiaron a Biblioteca do centro¹⁹ e, sobre todo, o alumnado que no tempo republicano alí se formaba. Na cidade comezou a haber un “Centro Obrero de Cultura” que operou como un valioso ateneo republicano, espazo de conferencias como a ditada por Salgado Toimil²⁰; se, pola súa parte, *La Voz de la Verdad* botaba fume neboento desde as súas páxinas xornalísticas conservadoras, en troques *El Progreso* presentaba maior atención cara aos chamados “intereses provinciais” e sociais, e silandeiamente a *Revista de Pedagogía*, axustada pero intelixente, ía chegando como orballo a modestas escolas espaxadas polo territorio, acompañando unha suma de pequenos, pero insistentes cambios na forma de facer escola.

Había, daquela, dúas mentalidades en liza. Unha tradicional e conservadora, pero a outra, que se ía afirmando, mostrábase partidaria de facer da escola un instrumento de cultura e de democracia, como expoñía o mestre Germán Lastra: “A escola, lanterna que

¹⁶ Baixo o impulso de quen era desde 1923 Inspector xefe da provincia de Lugo, Luís Soto Menor, atento ao pulo na creación de escolas na provincia, como á modernización didáctica, entre os días 10 e 13 de novembro de 1923 celebrouse en Lugo un Congreso e un certame pedagóxico no que se examinaron asuntos como a paidoloxía, a «pedagogía dos anormais», a vida escolar, a educación da muller, e diversas cuestións xerais relacionadas coa pedagogía social, cunha notable participación docente. De novo en 1933, o Consello Provincial de Primeiro Ensino, xunto con outras institucións, programou unha semana pedagóxica, un certame pedagóxico e unha exposición escolar, que tivo lugar entre os días 19 a 24 de xullo, na que participaron 1200 docentes e *normalistas*, e supuxo a ocasión de poder escoitar, entre outras, as intervencións realizadas por Luís Soto Menor, Lorenzo Luzuriaga, Luísa Navarro, Florentino Torner –por daquela, inspector xeral de Primeiro Ensino de Galicia–, José Eleizegui e Rodríguez de Cadarso, reitor da Universidade de Santiago; foi pola temática e polos relatores un acto de afirmación da política educativa do Primeiro Bienio republicano. *Vid.* Antón Costa Rico, *Escolas e Mestres. A educación en Galicia: da Restauración á II República* (Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 1989) pp. 249-253.

¹⁷ A figura do profesor balear e pedagogo Joan Comas, exiliado en México logo do ano 36, está hoxe estudada e recoñecida, en particular na área cultural catalá. Foi un importante colaborador nas edicións que promoveu Lorenzo Luzuriaga. Desde Galicia tense aludido igualmente á súa biografía académica en Antón Costa Rico, *A reforma da educación* (O Castro: Edicións do Castro, 1996), pp. 31-32 e 189-198.

¹⁸ Está por realizarse aínda un detallado estudo sobre esta publicación existente, con esta cabeceira, entre 1927 e 1936. Neste período conseguiu ser un instrumento fundamental na comunicación administrativa, didáctica e pedagóxica entre o profesorado primario da provincia de Lugo. Queremos salientar, en particular, que foi o soporte que utilizou un número non menor de mestres para reflexionar en voz alta sobre cuestións educativas. Entre outros: Xesús Golmar, os citados Salgado Toimil e Friol Novoa, ou o salmantino Jesús Pérez Palacios, manifestando habitualmente unha moi notable competencia didáctica e un considerable saber pedagóxico. En agosto de 1937 deixou de chamarse *Vida Escolar*, para aparecer como *Escuela Azul*, e sería por pouco tempo.

¹⁹ Unha biblioteca que hoxe mostra con lexítima fachenda a riqueza dos seus fondos bibliográficos do período da Restauración e da II República.

²⁰ Como constancia da súa información e saber pedagóxico deixounos, en particular, o texto da súa conferencia: *Puntos cardinales del pensamiento pedagógico contemporáneo. Sociología infantil: Escuela única: Pacifismo* (Lugo, 1927, 45 pp.).

ilumina con torrente de luz as aldeas tristes é a chamada a desterrar o caciquismo; ...a escola que, á par de ser centro de ensinanza, é Casa do Pobo, con nutrida biblioteca... A escola coa que soñamos será o vixía dos pobos²¹.

Chega a República

En chegando este tempo o panorama social e político tamén na provincia de Lugo se mostrou máis dinámico. No campo político, xunto ás forzas conservadoras tradicionais que se reorganizan sobre todo baixo a Confederación Española de Derechas Autónomas (CEDA), agromaron novas organizacións: a Organización Republicana Galega Autónoma (ORGA) e os militantes do Partido Radical en Galicia (entre eles, o inspector Peso Sevillano) abren paso á Federación Republicana Gallega, antes de aparecer por reorganización o Partido Republicano Gallego e logo Izquierda Republicana, á beira do que contamos co Partido Republicano Radical Socialista (que en Lugo conta co inspector Soto Menor), co Partido Galeguista (que en 1936 contará en Lugo con outro inspector, Xosé Ramón Fernández Oxea), coa Unión Republicana (en Lugo representada pola figura do médico Vega Barrera), cos militantes socialistas, anarquistas e comunistas... e desde 1935 coa Falange de Galicia, que en Lugo crecería de modo moi notable logo das eleccións políticas celebradas en febreiro de 1936²².

Noutra orde de cousas, rexístrase un aumento considerable no número de alumnos (nenos e nenas) matriculados no ensino público en particular, o que ocorre igualmente na provincia de Lugo. Era unha tendencia á alza desde o comezo dos anos vinte, que non se estancou durante a ditadura de Primo de Rivera, pero que se intensificou no tempo republicano. Nas estatísticas de 1933 rexistramos 31.000 nenos matriculados e case 26.000 nenas, cun total de case 57.000, que asisten a 1268 escolas públicas (só 3 graduadas, 398 unitarias e 867 mixtas). O profesorado primario, que en 1931 estaba composto por 965 profesores, subía a 1283 en 1933 e a 1491 en 1935, isto é, en catro anos algo máis de 500 profesores (e profesoras) a maiores²³.

As condicións de escolarización non eran, polo xeral, adecuadas, como vimos, pero si hai algúns esforzos por desterrar as peores condicións e niso están comprometidos, ben que con distinta intensidade, desde a directora da Escola Normal de Lugo (en 1935), dona María Padrón González, ata o cadro de inspectores²⁴ e os propios docentes a través das súas asociacións. Os aumentos do profesorado déronse de modo parecido máis alá do ensino primario, acompañados de incrementos salariais, moi necesarios, en particular nas

²¹ Germán Lastra, «El gran problema», *Vida Escolar*, 5/1/1935.

²² Vid. Alfonso Alfonso Bozzo, *Los partidos políticos y la autonomía en Galicia 1931-1936* (Madrid: Akal, 1976); Xavier Costa Clavell, *Las dos caras de Galicia bajo el franquismo* (Madrid: Cambio 16, 1977).

²³ Nas catro provincias galegas pasárase dos 4526 rexistrados en 1931 aos 6502 en 1935, como puxemos de relevo en Antón Costa Rico, *Escolas e Mestres: da Restauración á II República* (Santiago: Xunta de Galicia, 1980), 380-386.

²⁴ A plantilla de inspectores de Lugo estaba composta en 1935 polos seguintes: Soto Menor, José Galera e Ramón F. Oxea, xa citados, e mais, Joaquín García Ojeda, Tellez de Meneses e Ubaldo Ruiz, tamén aquí dúas mentalidades en liza.

categorías máis baixas do profesorado. Complementariamente, cobraron vigor as tarefas de formación continua do profesorado ao servizo do que se incrementou a actividade dos centros de colaboración do profesorado... entre outras medidas, o cal convertía en certo que a República estaba co profesorado, sector que en contrapartida foi tamén incorporando progresivamente os valores políticos e cívicos da cultura republicana e facéndoos patentes na súa acción diaria non só escolar, contando co concurso declarado, singularmente, do sector do profesorado que pertencía á Federación Española de Traballadores do Ensino –vinculada á UGT–, que tamén na provincia de Lugo incorporou un grupo de preto de 60 docentes, que en 1936 comezou a editar o boletín L.A.T.E.²⁵ e aos que representou Ángel Romero Vázquez no congreso galego que tivo lugar en Vigo en maio de 1936 para a constitución da Federación Galega de Traballadores do Ensino²⁶.

Non é por iso de estrañar que con ocasión das eleccións políticas de 1933 desde a propia *Vida Escolar*, que se presentaba como «semanario defensor del magisterio y de los intereses de la escuela nacional y del niño», se reclamase un voto progresista. Facíao Daniel Carballido Díaz: «No caciques, no podrá haber pucherazos porque el magisterio primario impondrá las practicas democráticas, enseñando al pueblo que él, y solo él, es quien ordena y manda» e tamén se dicía no mesmo lugar na sección editorial: «Maestros lucenses [...] hay que laborar por el triunfo de las izquierdas republicanas»²⁷.

Por máis que non se podería falar da «republicanización» do conxunto do profesorado, por canto foi dominante un certo sentido de indiferenza política, como puxeron de relevo diversos traballos de exame da cuestión aos que recentemente se refiriu Cándido Ruíz²⁸.

Facendo Escola Nova: a memoria escrita que permaneceu

Naquel contexto, como estamos tendo ocasión de apreciar, houbo lugar tamén para algunhas innovacións didácticas, que sumariamente sinalamos. Hai que citar, así, as colonias escolares lucenses: desde o seu inicio a mediados dos anos vinte baixo o pulo dado polo inspector Soto Menor, o edificio escolar dos Fillos de Benquerencia e, desde 1932, o construído en Reinante polos Fillos de San Miguel de Reinante foron a sede constante ata o inicio da guerra de 1936²⁹. As Misións Pedagóxicas, máis alá da Misión itinerante por Galicia do ano 1933, foron deixando, pola súa parte, unha rega fermosa de bibliotecas escolares, isto é, de bibliotecas instaladas en escolas para uso dos nenos, pero tamén dos adultos dos arredores.

²⁵ Asociación de Trabajadores de la Enseñanza de Lugo, do que infelizmente non temos localizado ningún exemplar.

²⁶ Antón Costa Rico, «Socialismo e educación na Galiza do primeiro terzo do século XX», *II Xornadas de Historia de Galicia*, dirs. Xavier Castro, Jesús de Juana, (Ourense: Servicio de Publicacións da Deputación Provincial, 1986), 135-164

²⁷ Editorial, *Vida Escolar*, 16. XI. 1933.

²⁸ Cándido Ruíz González, «Mitos y memoria de la represión franquista de los docentes en la provincia de Zamora» *Studia Zamorensia*, Vol. XVI, 2017, 39-59.

²⁹ Aínda actualmente podemos situar na parroquia ribadense da Devesa, á beira deste lugar das colonias en Reinante, o campamento de verán, que durante décadas o franquismo mantivo o chamado Frente de Juventudes.

Hai que referirse, igualmente, ás experiencias de educación popular e de escola activa, realizadas aquí e aló. A pequena escala case sempre. Nada extraordinario, pero con conciencia de estar abrindo sucros de cidadanía e xanelas ao horizonte. Isto era o que facía na súa escola da parroquia da Rúa (Cervo) o mestre salmantino Julián Pérez Palacios, tal como nos deixou escrito mediante fermosos textos de influencia decroliana, que traducimos e escolmamos, procedentes da memoria escrita en 1935 “Mi vida en la escuela”³⁰:

A escola era de recente creación. Debaixo había unha corte que regalaba as súas emanacións. Medía o salón en metros 7,7 por 2,5. Estaba ben de luz. Había 12 mesas bipersoais, unha mesa e unha cadeira para o mestre, un armario e un encerado vello [...]

O cálculo cos nenos maiores tivo máis dificultades. Fundándose no pequeno comercio de froitos iniciados cos pequenos, conseguín darlles idea do sistema métrico. De aquí fomos ao mecanismo das operacións e fixemos practicas do modo como puidemos. Saímos ao campo comunal a uns 500 metros e alí medimos, como fixeramos na clase [...] Co equipo de menores falabamos da escola, as casas, a aldea, o campo: a vida nas súas múltiples facetas. Debuxaban ao seu xeito obxectos coñecidos e construían casiñas ou pontellas con anacos de madeira ou cartón que os maiores levaban á escola e eu recortaba. Formaban palabras con letras soltas de cartón que eu lles proporcionaba. Os maiores recortaban obxectos e animais de anuncios de periódicos. Cos números dun almanaque de parede recortados facíamos sumas e restas.

Este xeito de actuar na escola ocasionou comentarios desfavorables: ‘os nenos xogaban e cantaban na escola’...Lonxe de molestarme, estas críticas agradábanme. Significaban unha incipiente preocupación pola escola, e algunhas eran favorables ao referirse ao adianto notado nos maiores. O equipo dos maiores traballaba en colaboración e axudaba no que podía aos nenos pequenos.

Eu levaba os meus cadernos, que querían ser de asociación e de expresión. Os de expresión parecían un caixón de xastre, pois tiñan de todo: debuxos simples, recortes, ditados, redaccións.. O certo é que melloraran a súa letra e multiplicaban e dividían ‘de memoria’ e isto, polo visto, era espectacular. Xa sabían escribir unha carta, cousa que non sabía facer tanta xente na parroquia!!

[...] Eu procurara levar ao equipo o espírito de investigación, o desexo de saber as causas das cousas, e este era a miúdo o punto de arranque de todo un ciclo: por que medra o millo, por que chove, por que trona, como chegan as cartas desde a capital de Lugo etc. Logo historiábamos algunhas cousas: historia dun gran de millo, dunha gota de auga, o ciclo dos animais domésticos, plantas e aves da localidade.

Quixen rodear a clase de ambiente familiar [...] Non desatendín a parte lúdica.

[...] Os nenos foron levando á escola infinidade de animais vivos e había que aloxalos nun medio apropiado, co fin de conservalos, para estudar a súa estrutura, vida, costumes etc. Detidamente. Pronto houbo terra, herba, pedras, cristais e pauciños. Nun recanto da clase fixemos unha especie de terrario que habería que regar todos os días para que alí non faltase a herba. Foise facendo alí unha arca de Noé: caracois, lombrigas, grilos, saltóns, lagartixas, vagalumes, cervo voador e outros vermes e insectos. A cada bicho foille chegando o seu día para colocalo sobre o vidro de observación co microscopio [...]. Tamén tiñamos o noso acuario: varios frascos e vasos con auga; había troitas pequenas, insectos acuáticos, e ras ou cabezolos no seu tempo.

Outrosí, era o que levaba a cabo outro mestre catalán, Luís Diego Cuscoy, profesor no interior rural da provincia de Lugo, nunha pequena escola rural de Palas de Rei, a quen “localizamos” hai anos a través do exame de números de 1933 da revista *L'Éducateur Pro-*

³⁰ Julián Pérez Palacios e Julián Jesús Pérez Fernández, *Vida y pedagogía de un maestro. Julián Pérez Palacios (1901-1984)*. (A Coruña: Publicaciones Arenas, 2011) pp. 20, 24 e 40.

letarien, que Freinet dirixía en Francia. Diego Cuscoy era un mestre de Xirona, que logo de terminar os seus estudos de Maxisterio en 1927 percorreu varias escolas, entre elas esta de Lugo na que traballou a fondo a comprensión lectora e é posible que tamén a creación de textos por parte dos nenos³¹. Expresábase así:

[...] Os primeiros intres foron laboriosos. Os alumnos aprenderon a servirse do dicionario. Escoitaron un número grande de lecturas que comentamos, tanto desde o punto de vista do estilo, como da composición.

Un día fomos de paseo ao monte veciño. Á volta, os pequenos traían canda si algunhas notas tomadas sobre un sapo ao que sorprenderon cando trataba de coller insectos. Trouxeron tamén un bo número de coleópteros. E este foi o punto de partida dunha lección de historia natural moi agradable.

Outro día distribuíu algúns granceiros. Buscamos botes baleiros. Instalamos, así, unha sementeira. E aínda os alumnos puxeron botes particulares. Cada un deles tivo un caderniño para ir anotando todo o que faciamos para facilitar a xerminación, o intre no que aparecería a nova planta, e as observacións posteriores. Despois dalgúns días, os caderniños contiñan boas anotacións e tiñamos, ademais, diversas mostras de plantas novas. Isto permitiunos naturalmente falar da agricultura, arredor da xerminación como idea central.

[...] Con todo, había que estender o noso campo de acción. Pensamos na iniciación histórica. O neno de doce a catorce anos está en disposición de sentir o que ten que ver coa historia se é iniciado dun modo atraente e racional.

Comezamos por escribir –creádoa– a historia dun par de zocos. E logo, do mesmo modo, reconstruímos a historia do habitante máis vello da parroquia. En último lugar, fixemos ou establecemos a historia da parroquia, por medio dos detalles dados polos habitantes máis vellos. *A conciencia do pasado* chegou a ser así unha realidade no espírito dos nenos. Comprendían que o *hoxe* é unha consecuencia natural do *onte*. Teñen como o presentimento do encadeamento dos feitos.

Ao mesmo tempo, o estudo da parroquia fíxonos máis doada a comprensión da orientación. Chegamos naturalmente á xeografía, tan veciña da historia.

Novas peticións de libros da biblioteca da escola (que xuntamos), referidas a novos títulos, reveláronnos o éxito: *A nosa casa familiar* (xeografía), *Historia de España*, *Historia de Galicia* (historia), *España e Portugal* (lecturas xeográficas) etc.

Os detalles da enfermidade dun veciño serviron de tema a algunhas leccións: a saúde, os cuidados hixiénicos, as enfermidades contaxiosas...

As peticións de libros multiplicábanse; os ocios facíanse a cada pouco máis visibles nos andeis...: *Noções de bioloxía*, *Os microbios*, *O Corpo humano*, ...

[...] A vida construtiva da República –os nosos alumnos lían xornais desde que a Constitución fora aprobada (1931)– desfila diante dos seus ollos e ofrécelles aos mozos lectores a profunda realidade do feito.

[...] Na escola, a lectura, que era unha cousa morta, debe chegar a ser algo vivo.

³¹ A presentación escrita da súa experiencia, fíxose en primeiro lugar na *Revista de Pedagogía* de Luzuriaga, e quizais Herminio Almedros considerou de interese a súa tradución ao francés e a súa publicación na que dirixía Célestin Freinet: “Nos recherches pédagogiques. L’amour de la lecture chez l’enfant. Un essai de lecture “consciente” dans une école rurale espagnole”, *L’Educateur Proletarien*, 8 (1933) pp. 427-430. Desde Lugo, Diego Cuscoy pasou a Tenerife como profesor e logo historiador e antropólogo con importante obra de estudo nesta illa. Sobre él, podemos ver: Miguel A. Clavijo, Manuel Ferráz, Juan F. Navarro, *Luis Diego Cuscoy. Maestro y teórico de la educación* (Ayuntamiento de La Laguna, 2008).

Así o facían tamén, e como exemplo, Antonio Pérez López e Arévalo Simón, desde as escolas de nenos de San Miguel e de Santiago de Reinante, ao propiciaren a edición da revista escolar *El Pequeño Escolar*: un xornal “de” e “para” os nenos que, con formato case de tabloide, comezou a editarse o 1 de febreiro de 1935 e do que coñecemos once números editados ata xullo de 1935. Foi editado nunha imprenta comercial e en cada número incluíanse unha media de 18 textos que, na súa maioría, eran textos infantís, relacionados coa vida social, co contexto e coa vida escolar. Interviñan aquí varios mestres e, de feito, os textos proceden de vinte escolas da comarca da Mariña, das cales sete delas eran as máis representadas. O grande animador e mestre era Antonio López Pérez e tamén Gregorio Sanz García, por quen coñecemos inicialmente esta colección, tivo nela intervención. *El Pequeño Escolar* era un instrumento de comunicación interescolar na perspectiva dos xornais escolares de orientación freinetiana, que se enviaba a algunhas outras escolas de localidades fóra de Galicia, aínda que apenas se alude nel a outros xornais infantís. Son pícaros e nenas as que escriben e fano raramente en galego.

Referímonos igualmente a mestres que escriben. Antonio Pérez deixounos constancia disto no seu relato “Excursión escolar en San Miguel de Reinante”, publicado na *Revista de Pedagogía* en 1932, dando conta da excursión monte arriba para mellor observar a rasa do Cantábrico:

Para facer frutíferas as nosas excursións comezamos por preparar algunha lección de carácter experimental que sexa preciso vivirla na natureza e non na clase, co que pretendemos, ademais, xustificarnos ante o pobo que, na súa ignorancia, non acerta a ver nas excursións escolares máis que un eufórico pasatempo, descoñecendo o seu valor altamente saudable e educativo. De acordo cos nenos facemos o programa e convimos en traballar sobre as seguintes cuestións: obtención dos derivados dos pinos, as súas aplicacións e centros xeográficos de maior produción; construción de gráficos da costa cantábrica; gráficas de altitudes e trazado de isóbaras de España; problemas aritmético-xeométricos sobre agrimensura e cálculo mental; charlas sobre hixiene dos alimentos e bebidas; exercicios de composición tendentes a desenvolver os sentimentos estéticos, exteriorizando as impresións producidas pola sublimidade do mar en tan dilatado horizonte. [Con estas preocupacións] iremos pórnos en contacto coa natureza.

Vendo as cousas na súa existencia real a educación faise máis posible [...] Os mestres precisamos sensibilizar os conceptos aos nenos para que estes cheguen á súa comprensión...³²

Non era distinto o que procuraba facer Gregorio Sanz, desde a escola de Benquerencia, tamén na Mariña e que, igualmente, participou no concurso de experiencias que propiciou a *Revista de Pedagogía* co seu “Ensayo de escuela activa”:

Levei á escola da miña modesta biblioteca, cantos libros considerei apropiados para os maiorciños e estes lían capítulos ou parágrafos por min sinalados, para que despois de conversas sostidas entre eles e comigo puidesen facer esquemas, gráficos, debuxos... buscando en cada lectura as relacións que o asunto lido puidese ter con outras materias ou cuestións. Axiña nos decatamos da necesidade de ter máis libros, de viaxes, de historia, de ciencias naturais, de contos...[e foi o que fixemos]. [...] Ademais, aproveitando que nos baixos da escola está o local do sindicato agrícola, aproveitamos unha das reunións para falar cos nenos dos beneficios de cooperación e así pronto naceu neles a idea de formaren unha sociedade para a compra de libros. Discutiuse o proxecto de regulamento e unha vez

³² Antonio Pérez López, “Excursión escolar en San Miguel de Reinante”, *Revista de Pedagogía*, n.º 164, (1935), pp. 355-361.

aprobado nomeamos a directiva [...] Entusiasmados por isto, pensei que un pequeno campo escolar sería o gran medio de aplicar na miña escola o método de proxectos e, así, solicitamos en arrendo unha parcela próxima á escola. Consequimos unha peza de 700 m² [e así comezaría unha nova fase do traballo escolar]³³.

Cando don Gregorio se trasladou como docente do grupo escolar de Ribadeo a súa acción foi igualmente creativa, como o reflectiu un seu ex-alumno:

A escola de don Gregorio atraíanos con forza. Ninguén chegaba con atraso [...] esperando a chegada de don Gregorio que, con estrita puntualidade, sempre con publicacións e libros baixo o brazo [...], cruzaba a alameda camiño da escola [...] Non había xornada en que as nosas mentes non se abrisen a un novo coñecemento [...] Asomámonos en clases inesquecíveis en contacto coa natureza aos nosos vales e montañas. Estudamos as árbores e as flores, acariñando os troncos e as súas follas caprichosas ou admirando o misterio dunha corola aínda chorosa do orballo da mañá. Recorremos as nosas vellas igrexas e monumentos e da súa man entramos na pequena historia da nosa contorna [...] Un día tamén tocamos coas nosas mans o regato mínimo, puro e cristalino, onde comeza a súa andaina galega o Pai Miño³⁴.

Para levar iso a cabo precisábase da atención didáctica, ao punto de que mesmo en vacacións, a poucos días do golpe militar, o mestre preparaba o inicio do curso próximo. Non sabía o que lle viña enriba: a expulsión do maxisterio e un encadeamento de cinco anos.

24 de julio de 1936. Viernes, como de costumbre, marché a la escuela pues aunque estaba de vacaciones, dedicaba todos los días varias horas a clasificar y ordenar revistas, recortes de periódicos, tarjetas postales, folletos y otros materiales que pensaba utilizar al reanudarse las clases en un ensayo de Escuela Nueva que desde hacía tiempo me ilusionaba realizar. Pretendía dejar a los alumnos en plena libertad para llevar a cabo sus obligaciones con el ritmo y el orden que a cada uno apeteciera, con un mínimo de conocimientos y adquisiciones que previamente se comprometían a alcanzar. Mi trabajo se limitaría a darles orientaciones, a auxiliarles en su personal esfuerzo, indicándoles las páginas de los libros o las carpetas en que podían hallar la necesaria información. Y para ello necesitaba yo tener a mi disposición un amplio fichero para cada clase de materia, que es precisamente lo que estaba realizando. Apenas haría diez minutos que había iniciado mi tarea, cuando un cabo del Ejército entró en clase y me pidió que lo acompañara, pues le habían indicado que yo era un izquierdista peligroso, de acción³⁵.

Comeza a longa noite de pedra: a esperanza tronzada, tamén na provincia de Lugo

Unha parte moi ampla da clase militar (á cabeza os sectores "africanistas", que co galego F. Franco aínda mantiñan fortes resaibos colonialistas), a grande burguesía conservadora, que vía en risco só os seus intereses económicos e importantísimos sectores eclesiásticos, que vían o seu poder ideolóxico, formador e moral en profundo retroceso,

³³ Gregorio Sanz, "Ensayo de escuela activa", *Revista de Pedagogía*, n.º 130 (1932), 454-458.

³⁴ Víctor Moro, "Limiar" en Gregorio Sanz, *Uno de tantos* (Sada: Edición do Castro, 1990), 6.

³⁵ *Ibid.*, 19.

alimentaron o golpe militar que ocasionou tantas vítimas³⁶ e que tronzo as esperanzas de horizonte colectivo das que falou o mestre don Gregorio no fermoso filme *A lingua das bolboretas*.

Fronte ao modelo escolar liberal e republicano, o novo aparato ideolóxico escolar preconizaba unha rancia formación e inculcación ideolóxica españolizadora, patriótica e militarista, desde unha interpretación escurantista da relixión e moral católicas, así como dos valores católicos hispanos, poñendo en marcha para estes efectos unha intensa maquinaria administrativa e represora conducente á centralización e españolización do ensino, o control político de tal aparato ideolóxico e formativo e á penalización das condutas mantidas polos funcionarios públicos – neste caso da ensinanza– durante o anterior tempo político republicano.

Nesta “escola azul” non había lugar para as xentes que mantivesen puntos de vista diferentes e foi así como comezou a funcionar unha enorme máquina represora: a da depuración dos funcionarios públicos³⁷, que ocasionou, entre outras penalizacións, separacións definitivas e baixas na escala e para moitos suspensións temporais de emprego e salario, acompañadas frecuentemente de consellos de guerra, os “paseos” e outras accións de represión (declarados en rebeldía, por exemplo, ao estaren desaparecidos), como consecuencia do que hai que falar, en particular, dos ensinantes mortos por fusilamento, dos encadeados –a través de sentenzas que con frecuencia ditaron cadea perpetua e ás veces reclusión psiquiátrica– e dos exiliados, incluíndo o que temos denominado exilio interior.

³⁶ “La represión fue en Galicia tan extensa y violenta, como expeditiva y sistemática” escribiu Costa Clavell en *Las dos caras de Galicia bajo el franquismo* (op. cit., p. 93), xa en 1977, e todas as investigacións e achegas posteriores, non fixeron máis que confirmar con creces o aserto. Os estudos de Salas Larrazabal, Carlos Fernández Santander, Luís Lamela, Xosé C. Abad, Julio Prada, Xosé Álvarez Castro, María Jesús Souto (para a provincia de Lugo), Míguez Macho, Grandío Seoane, Fernández Prieto, Cabo Villaverde, Amoedo López, Garrido Couceiro, Lanero Táboas, De Juana López, Rodríguez Gallardo, Agrafoxo Pérez, Maiz Vázquez e Nuervo Cal, ademais doutros de observación xeralmente máis limitada, salientan a vontade de total derrubamento da democracia republicana, de exterminio da tradición liberal, de destrución da sociedade civil e de eliminación de elites políticas e sociais por parte do novo réxime político, como escribiu Antonio Míguez Macho, *Xenocidio e represión franquista en Galicia. A violencia da retagarda en Galicia na Guerra Civil (1936 1939)* (Santiago de Compostela: Lóstrego, 2009), 61. O recente e recoñecido informe dirixido polo profesor Lourenzo Fernández Prieto, oficialmente presentado en 2006 e aínda depurado e complementado en momentos posteriores no relativo á base de datos, recolle unha relación de 14.000 galegos e galegas represaliadas, entre eles os 5651 paseados ou fusilados no conxunto de Galicia, deles 1100 a través de consellos de guerra. Lourenzo F. Prieto “As vítimas, os nomes e as voces: proxecto de creación dun Arquivo Público da Memoria”. Consellería de Cultura <http://victimas.nomesevoces.net/gl/buscar/?buscar=> Vid. ademais o monográfico “Historia e memoria do 36”, *Grial. Revista Galega de Cultura*, n.º 212, 2016.

³⁷ En distintas monografías españolas e galegas foi examinada a cadea de actos normativo administrativos e de actuacións en que se materializou este complexo conxunto de procesos de control, depuración e castigo, efectuados a diversas escalas centrais e provinciais, con reflexo igualmente en distintos boletíns administrativos do Estado e provinciais durante varias décadas e, particularmente, entre os anos 1936 a 1942, e por iso non será preciso referirse a isto con máis detalle na presente contribución. Permitasenos, en todo caso, aludir ao texto “As modalidades represivas no primeiro franquismo. Unha proposta de sistematización”, *Minius* (1997), 99-115, onde o autor se refire á lóxica represiva e ás múltiples formas de violencia e coacción mediante represión paralegal, institucional, social e psicolóxica.

Desde os primeiros momentos púxose en marcha a maquinaria represiva sobre o profesorado e ditáronse en pouco tempo distintas medidas sobre o alcance da depuración de condutas políticas e sociais consideradas punibles polo novo Réxime (entre outros o Decreto 66 do 8/XI/1936, a Circular do 7/XII/1936, a Orde do 17/II/1937 e a Orde do 18/III/1939). Todo o profesorado (e mesmo o alumnado das escolas de Maxisterio do curso 1935-1936) do sistema educativo de todos os niveis e centros educativos foi sometido a expedientes de depuración informativos que recollían, a través das opinións e escritos de diversos informantes³⁸, o comportamento político, moral e profesional de cada un no tempo da II República, en relación co que se establecían distintos cargos e castigos, dado o caso³⁹.

Así aconteceu en Lugo, como sinalou María Jesús Souto no seu estudo sobre a represión franquista na provincia⁴⁰. O novo gobernador civil, Ramón Bermúdez de Castro, foi neste caso o máximo responsable do ditame de destitucións, suspensións de emprego e soldo e traslados de escola dentro da provincia ao longo dos meses de agosto e setembro do 1936, escribe Rodrigo Alvarado⁴¹, quen se refire ás circulares e disposicións que xa no verán do ano 36 foi deitando nas páxinas do *Boletín Oficial de la Provincia de Lugo*, acordos co novo réxime e coa ideoloxía escolar dos sublevados: patria española e relixión católica.

A primeira listaxe de mestres sancionados por decisión governativa leva sinatura do 26 de agosto⁴². A esta seguírona outras catro nas datas do 5, 15, 19 e 21 de setembro⁴³. Nas primeiras resolucións, de acordo coa Orde do 19 de agosto, aplicouse unha separación do posto de traballo en forma de destitución, pero nas resolucións de setembro xa

³⁸ Na elaboración dos informes de acusación interviñeron: os militares leais ao bando sublevado; os alcaldes postos á fronte das comisións xestoras municipais por orde destes militares; os falanxistas; e máis tarde tamén o clero parroquial.

³⁹ O tipo de cargos sometidos a sanción cubría unha extensa nómina: militancia en organizacións afectas á República, nacionalismo/separatismo, actitudes contrarias á “Causa Nacional”, simpatías de esquerda, irrelixiosidade, pertenza á masonaría, conduta privada inmoral, desidia/incompetencia profesional, posicións pedagóxicas inaceptables, e algúns outros, derivándose do anterior as diversas resolucións: desde a confirmación no cargo e nos seus dereitos, coa habilitación para o ensino caso de non atopar cargos, ata as posibles sancións: leves, menos leves, graves ou moi graves que foron aplicadas a moitos miles de profesores (as leves e as menos leves foron as máis numerosas). As valoracións negativas eran frecuentemente expresadas nestes termos: “simpatizante del Frente Popular”, “afiliada a la Casa del Pueblo”, “afiliado a Izquierda Republicana”, “en relixión, sectario”, “intensa actuación electoral a favor del Frente Popular”, “exaltado nacionalista”, “exaltado marxista”, “simpatizante de izquierdas”, “su moralidad fue bastante deficiente (mujer)”, “asistió al Congreso de Trabajadores de la Enseñanza celebrado en Vigo”, “a los niños les enseñaba en clase la Internacional”, “su orientación en la escuela era perturbadora, disolvente y atea”, “mala conducta profesional”...

⁴⁰ María Jesús Souto Blanco, *La represión franquista en la provincia de Lugo (1936-1940)* (Sada: Edicións do Castro, 1998); monografía insubstituíbel sobre a cuestión e que tamén analiza a represión cabo dos ensinantes. Vid. en particular as páxinas 302-317, nas que se detén sobre a normativa aplicable, a composición das comisións de depuración, o volume e a cronoloxía da depuración.

⁴¹ Rodrigo Alvarado Iglesias, “A primeira etapa do proceso de depuración de mestres e mestras de primeiro ensino na provincia de Lugo: agosto-novembro de 1936”, *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, 18 19, 2015, 111 128.

⁴² *Boletín Oficial de la Provincia de Lugo*, 28.VIII. 1936 (en diante, BOPL).

⁴³ Publicadas respectivamente nos BOPL do 7, 15, 19 e 21 de setembro

se aplicaban distintas medidas, que incluían traslados entre escolas da mesma provincia e suspensións de emprego e soldo de duración determinada. “Foi unha actuación rápida e contundente de modo que en menos dun mes se publicou a práctica totalidade das resolucións de depuración na provincia correspondentes a esta primeira etapa”, apoiándose para proceder ao ditame de resolucións sancionadoras nos informes elaborados sobre os mestres e mestras por parte das autoridades locais⁴⁴. Deste modo, procedíase a “separar del servicio a aquellos maestros que, de una forma u otra, se habían significado durante la etapa republicana por ideas o actuaciones que las nuevas autoridades consideraban contrarias a los principios que inspiraban su movimiento”⁴⁵.

No período comprendido entre agosto de 1936 e decembro de 1942, María Jesús Souto detectou un total de 1835 resolucións depuratoras no ámbito do ensino na provincia de Lugo⁴⁶, das cales 1810 afectaban aos mestres (1056 mestres e 754 mestras, incluídos 101 estudantes *normalistas*), 14 a profesores de instituto, 5 a inspectores de primeiro ensino, e 6 a persoal non docente, que se viron afectados por estes expedientes a práctica totalidade do profesorado de educación primaria, pero non así a totalidade do persoal doutros niveis educativos. Sinala tamén que estas resolucións de depuración se produciron ao longo de todos os anos do período sinalado agás en 1939, concentrándose 1291 delas no ano 1940. Neste total de 1835 resolucións podemos incluír os 203 mestres que, a finais de setembro de 1936, foran sancionados gubernativamente sen teren entrado aínda en funcionamento as comisións de depuración⁴⁷ e atendendo, sobre todo, á pretendida orientación política e sindical dos sancionados (118 deles, con destitución e cesamento; 32 suspendidos temporalmente de emprego e soldo; e 53 con traslado a outra escola)⁴⁸.

Do total das 1835 resolucións, 493 (o 26,9%) tiveron algún tipo de sanción: o 45% dos sancionados (223) foi destituído ou separado definitivamente e desta porcentaxe, 106 docentes non conseguiron a súa rehabilitación para a docencia no período analizado por María Jesús Souto, sendo o 73,1% das resolucións confirmativas no cargo docente.

⁴⁴ Para o caso da provincia de Lugo, Rodrigo Alvarado sinala (“A primeira etapa”, 122) non se conservan os informes que puido ter recibido Bermúdez de Castro entre a documentación do Goberno civil existente no Arquivo Histórico da Provincia de Lugo. Non obstante, consérvanse algúns referidos a mestres de Lugo e ao período temporal que nos ocupa entre a documentación da Reitoría da Universidade de Santiago de Compostela no Arquivo Histórico da Universidade de Santiago (“Enseño primario: Comunicacions e informes sobre os mestres depurados na provincia de Lugo, 1936-1938”, caixas 176, 177 e 178) que tivemos ocasión de manexar cando en 1987 fixemos unha primeira achega sobre a represión do profesorado primario en Galicia [vid. Antón Costa Rico, “Da escola da palabra á escola do silencio: Educación é primeiro franquismo”. *A Nosa Historia/2* (Vigo: A Nosa Terra), 13-19], así como nos expedientes de depuración do maxisterio custodiados no “Archivo General de la Administración Central del Estado” (Sección de Educación) en Alcalá de Henares.

⁴⁵ Francisco Morente Valero, *La escuela y el Estado Nuevo. La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943)*, (Valladolid: Ámbito, 1997), 184.

⁴⁶ María Jesús Souto Blanco, *La represión franquista en la provincia de Lugo*, 311 e ss.

⁴⁷ As resolucións ditadas durante estes momentos iniciais foron revisadas polas comisións depuratoras na segunda fase da purga, de maneira que moitas das sancións foron atenuadas, sinala Rodrigo Alvarado (“A primeira etapa”, 127).

⁴⁸ Segundo as listaxes publicadas no *BOPL* xa citadas. Dos 118 destituídos eran 13 as mestras; tamén estas eran 20 do total de 53 trasladados de escola.

En todos os partidos xudiciais houbo profesorado sancionado e separado. O total de 477 sancionados (con separación, suspensión e/ou traslado de escola) que María Jesús Souto puido analizar repártense por todos os partidos: 64 en Lugo, 60 en Ribadeo, 52 en Monforte, 48 en Vilalba e en Chantada, 42 na Fonsagrada, 38 en Becerreá e outros tantos en Quiroga, 33 en Sarria e 27 en Viveiro e o mesmo número en Mondoñedo; tamén as separacións definitivas se deron en maior número nos partidos de Lugo (N=35), Ribadeo (34), Becerreá (27) e de Monforte (26). Os concellos máis castigados foron os de Barreiros e Xermade, o cal se pode deber nuns casos á notábel presenza das escolas creadas polos emigrantes galegos, noutros á implantación da Asociación de Traballadores do Ensino de Lugo (ATE) e tamén á presenza das organizacións políticas republicanas. É oportuno salientar que unha menor parte deste profesorado sancionado foino mesmo despois de ter sido violentamente asasinado ou morto, mediante consellos de guerra sen garantías legais, ou sen ter localizada a persoa en cuestión, ben por ter “desaparecido” ben por encontrarse o interesado “en zona roja”⁴⁹.

Os actos de violencia fascista máis grave, de todos modos, foron as mortes ocasionadas entre o profesorado da provincia: 18 nomes que se sinalan na Táboa 1.

Taboa 1. Profesorado da provincia de Lugo asasinado/morto por represión fascista desde o inicio da guerra civil

Nº	Nome	Idade	Mestre de:	Causa morte
1	Hermenegildo Alonso Sánchez	38	Vilaodríz, Pontenova	P. na súa mesma casa
2	Ignacio Álvarez Álvarez ⁵⁰	30	P. de Vega (Navia)	CG Lugo
3	2Jacobo Barral Otero	¿?		
4	Ramón Bou Gil	37	Pantón (concelleiro)	P. monte Monforte
5	José Costa Pardo	29	Cervo	Morte na cadea Lugo
6	Angel Fraga Orosa	38	Vieiro (Viveiro)	CG
7	José M. ^a Gallo y Gallo	25	A Pontenova	CG
8	Julio González Álvarez ⁵¹	¿?	Gontán (Abadín)	P., 1937
9	David Labrador Zuil	35	A Pontenova	CG
10	Antonio Lafuente Jiménez	27	Muras	CG
11	César Margolles de la Vega	¿?	Ribadeo	CG, en rebeldía, morto en Asturias
12	Emilio Muñíos Guerra	50	O Saviñao	P. en Paradela

⁴⁹ Un documento da Sección Administrativa de Primeiro Ensino da provincia de Lugo, datado o 21 de outubro de 1937, indicaba a existencia de dezasete vacantes desertas na elección para adxudicación de escolas, ben por desaparición ben por encontrarse o propietario en “zona roja”. Vid. AHUS, “Ensino primario: Comunicacions e informes sobre os mestres depurados na provincia de Lugo, 1936-1938”, caixa 176.

⁵⁰ Xosé R. Hermida Meilán, *Mortos por amor á Terra. A represión sobre o nacionalismo galego (1936-1950)* (A Coruña: Sermos Galiza, 2016), 22.

⁵¹ *Ibid.*, 120.

Nº	Nome	Idade	Mestre de:	Causa morte
13	Antonio Palmeiro	¿?	Meira	P. Pol (Meira)
14	Evaristo Pereira Rubio	61	Sarria	CG Lugo
15	José Ramos López	25	Lugo	CG Lugo
16	Argimiro Rico Trabada	32	Baleira, (A Fonsagrada)	P. Montecubeiro (Castroverde)
17	Ángel Romero Vázquez	¿?	Trasparga, Guitiriz	Fuxido, suicidio?
18	Manuel Santeiro Boo	33	Chantada	Aparición cadáver na Coruña

Fonte: elaboración propia, tendo en conta referencias anotadas en distintas monografías de investigación e diversas consultas de arquivo, contrastadas case sempre mediante a consulta das fichas publicadas na base de datos, elaborada a través do Proxecto de Investigación "Nomes e Voces" comezado en 2006. Lourenzo F. Prieto "As vítimas, os nomes e as voces: proxecto de creación dun Arquivo Público da Memoria". Consellería de Cultura <http://vitas.nomesevoces.net/gl/buscar/?buscar=>. Indícanse en notas de rodapé casos non contrastados na base de datos citada. Queren dicir, P: 'paseo' e CG, 'consello de guerra'.

Algúns nomes

Aínda habería que citar o nome de José M.º Díaz y Díaz Villamil (das terras da Pontenova e asasinado en Taramundi en 1936) que exerceu como mestre e logo como inspector de ensino primario de Lugo, sendo encarcerado en Madrid por republicano no tempo da ditadura de Primo de Rivera; como membro da ORGA participou no Pacto de Barrantes; exerceu como avogado en Vilalba e foi militante de Izquierda Republicana desde 1934.

José Costa Pardo, mestre nas terras de Cervo, morreu na enfermaría do cárcere de Lugo, e aínda así despois da súa morte foi condenado a cadea perpetua mediante o xuízo que se lle realizou, segundo datos de Carlos Nuevo Cal. Ángel Fraga Orosa, outro mestre das terras de Viveiro, concelleiro de Izquierda Republicana (en diante IR), foi executado en Lugo sumariamente por consello de guerra en 1936. O mesmo que Antonio Lafuente Jiménez, socialista e mestre de Muras, e José M.º Gallo Gallo, radical Socialista e mestre na Pontenova. Como David Labrador, tamén mestre na Pontenova e familiar de Díaz y Díaz Villamil, que foi executado acusado de rebelión militar. Ou José Ramos, que era mestre en Lugo e directivo do Partido Obreiro de Unificación Marxista (POUM). Ou o dramático caso do mestre de San Bernabé (Baleira), Argimiro Rico Trabada, ao que se referiron os investigadores Narciso de Gabriel e Xosé M. Sarille⁵². Á beira dos mortos, outros sentiron a gravidade das condenas: Bernardino González García, de Viveiro, e Enriqueta Otero Blanco (desde que foi detida en 1946) tiveron condena de pena de morte, substituída logo

⁵² Narciso de Gabriel, «Vida e morte dun mestre republicano» *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, 4, 2000, 9-38, e Xosé M. Sarille, "Arximiro Rico, luz dos humildes" *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, 4, 2000, 39-47.

por cadea perpetua, como a que tiveron Manuel Carreira Doel e os irmáns monfortinos Cesáreo e Camilo Saco López.

Outros tiveron anos de cadea e/ou diversas sancións: Antonio Conde Costa, de Foz; Gregorio Sanz, de Ribadeo; Ángel Romero Vázquez, de Guitiriz; Manuel Franco Leivas, directivo de Unión Republicana en Riotorto; Quintela Ferreiro, de IR, en Vilalba; Jesús Baamonde, concelleiro en Xermade; José Ferreiro, concelleiro en Castrovverde; Ramón Vigo, concelleiro en Outeiro de Rei; Manuel González Teijeiro, en Pol; Gabriela Nieto, concelleira de Rábade; Cardenal Velayos, do POUM en Chantada; Francisco Vázquez, de IR e alcalde en Portomarín; Borrego Jiménez, concelleiro nas Nogais; Abelairas Portomeñe, galeguista, en Taboada; Manuel Gómez Souto, de IR, en Bóveda; Avelino Rivas, comunista, en Monforte; Gregorio García, radical-socialista en Folgoso do Courel; Benedito Santos, de IR, na Pobra do Brollón; os socialistas Felipe Castillo e Juan F. del Campo en Sober; Benedicto Pérez e Daniel Carballido, radicais-socialistas, Balbino López e E. Santamarina Becerra, de IR, así como José M.º Díaz, os cinco na Fonsagrada. E na capital pódense citar: os inspectores Peso Sevillano e José Galera, de IR, ademais de Luís Soto Menor de Unión Republicana⁵³ e de Xosé R. Fernández Oxea, do Partido Galeguista; Antonio Fernández Trabado e José Guerra de IR, e concelleiro o segundo; o socialista Juan Goy Porto; os profesores do Instituto Celestino Noya Rodríguez, de IR e presidente da Deputación, Glicerio Albarrán Puente, tamén concelleiro de IR, José M.º Font Tullot e Emilio Ceide Vilar⁵⁴; o catedrático da Escola Normal Narciso Aloguín; os profesores do instituto de Monforte Mariano Mazaira Noguerol, Eugenio Torres Enciso e Pedro Antón García; os de Ribadeo Enrique Roig Rodríguez e Eliseo Martínez Alonso; o profesor da escola de Traballo José Fernández Pimentel. E outros andaron fuxidos polos montes, como foi o caso do profesor da Escola de Mestría de Viveiro Eugenio del Valle, que botou varios anos fuxido.

Nestas circunstancias tamén algúns ensinantes e diplomados superiores da provincia de Lugo emprenderon o camiño do exilio americano onde desempeñaron actividades docentes. Con todo, trátase dun menor número fronte aos saídos das outras tres provincias galegas⁵⁵. Deixemos constancia, moi probablemente incompleta, dos nomes de Luís Bal

⁵³ Segundo a información do seu expediente (caixa 16746) no Archivo Central del Ministerio de Educación (ACME, Alcalá de Henares) Luís Soto Menor, que fora do Partido Radical Socialista, pasou con outros militantes a Unión Republicana. Foi separado da Inspección por unha orde do 19/VII/1937, o que foi confirmado en 1942 e destinado como mestre a unha escola primaria, ata ser repostado como inspector en 1950, poucos meses antes da súa xubilación con 70 anos.

⁵⁴ Celestino Noya, profesor encargado de curso de Xeografía e Historia, foi destituído e dado de baixa na escala; Glicerio Albarrán foi tamén cesado e dado de baixa na escala; José María Font, catedrático de Ciencias Naturais, foi inicialmente suspendido de emprego e soldo por un ano, segundo se dispuxo no *Boletín Oficial de la Provincia de Lugo* do 17/9/1936, nos tres casos sen a fomación do pertinente expediente disciplinario.

⁵⁵ En relación co exilio de ensinantes galegos, alén da riqueza de datos ofrecida polas *Actas do Congreso Internacional O exilio galego* (Santiago de Compostela, 24-29 de setembro de 2001) (CD) (Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2006), compre citar a achega de Gregorio Fente, "Toda a terra é dos homes: profesores gallegos, exilio político e acción docente" (*Historia y Memoria de la Educación*, 9, 2019, en prensa), e pódense igualmente tomar en consideración o texto de Antón Costa Rico, "Os ensinantes galegos e o 36. Os mortos e os exiliados", A II República e a guerra civil, Enrique Barrera *et alii*, (Concello de Culleredo/Deputación da Coruña: Asociación pola Memoria Histórica, 2006), 487-521.

y Gay, musicólogo, compositor e crítico de arte, que traballou na recuperación da música tradicional galega a través das escolas e que se exiliou en México; José M.ª Bourio Fernández, socialista, que fora profesor mercantil no instituto feminino de Lugo, pasou a Cuba; os mestres José Guitián López, Ignacio Herrero Fuentes e Eladio Marcos Rodríguez, os tres de orixe lucense, exerceron en localidades distintas da provincia de Ourense e formaron parte da Asociación de Traballadores do Ensino de Ourense, que se dirixiron no exilio a México, Cuba e Arxentina, respectivamente; Justo Nogueira Gordaliza, de Monforte e membro do PCE, exiliouse na URSS; os irmáns Enrique e Leonardo Santamarina, das terras da Fonsagrada, que pasaron a Cuba e a Nova Jersey nos EUA, onde desempeñaron destacadas actividades de docencia universitaria; os irmáns Lois e Ángeles Tobío Fernández que tiveron responsabilidades docentes en México e tamén, o primeiro, nos EUA e en Cuba; e Jesús Vázquez Gayoso, que tivo unha inestábel vida no exilio, que transcorreu entre Cuba, México, Panamá e Venezuela.

(Case) todo en orde

Mediante a acción represora sistemática, o ensino na provincia de Lugo volvía a un tempo e a unha atmosfera tradicional e conservadora, na que se desenvolveu ata os pasados anos setenta, coa excepción dalgúns acenos representados por varios dos ensinantes que participaban nos cursiños agropecuarios para o profesorado, desenvolvidos baixo o impulso económico do empresario Antonio Fernández (fillo de Antón de Marcos) e o facer pedagóxico ensaiado por Avelino Pousa na escola da Granxa Barreiros. A eles viñéronse sumar un catedrático de instituto, Xesús Alonso Montero, coa compañia silandeira dalgúns outros, ata que contra mediados dos anos setenta o aire fresco comezou a correr de novo, desde a Escola de Verán pola que pulou o Colexio Fingoi ata a anovación do colexio da Compañía de María e algúns acenos na Escola de Maxisterio, os antecedentes modestos do que viu logo.